

Sociale en politieke denkbeelden van ouderen in Nederland

Paul Dekker en Peter Ester

1. Inleiding

De vergrijzing van de Nederlandse bevolking is een fenomeen dat zich in dit decennium opmerkelijk snel genesteld heeft in het centrum van de politieke en bestuurlijke belangstelling. Centraal staan daarbij de te verwachten effecten van de veroudering van de bevolking op het voorzieningengebruik en de budgettaire consequenties ervan. De strikt demografische ontwikkelingen zijn dan ook betrekkelijk ondubbelzinnig. De meest recente bevolkingsprognose van het CBS (1984) laat zien dat in de periode 1981-2030 het aantal personen van 65 jaar en ouder meer dan zal verdubbelen (van 1,64 mln in 1981 via 2,19 mln in 2000 naar 3,47 mln in 2030). Bijna een kwart van de bevolking in 2030 zal 65 jaar of ouder zijn. Daarbij is bovendien sprake van een proces van dubbele vergrijzing, waarmee bedoeld wordt op een bovenproportionele toename van het aandeel hoogbejaarden binnen de categorie bejaarden. Overigens is het fenomeen van de vergrijzing al sedert het begin van deze eeuw zichtbaar: in de periode 1900-1980 verdubbelde het percentage bejaarden (65-plussers). Vergrijzing, gekoppeld aan een parallelle ontwikkeling van ontgroening (vermindering van het aantal jeugdigen) gaat gepaard met veranderingen in het voorzieningengebruik en heeft derhalve consequenties voor de collectieve uitgaven voor deze voorzieningen. Een recente studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Weisbeek 1985) laat zien dat met name hogere uitgaven verwacht mogen worden in de sfeer van de sociale zekerheid en volksgezondheid (vgl. SCP 1984b). Hun positie als snelgroeiende groep gebruikers van de verzorgingsstaat plaatst de ouderen in de politieke en sociaal-wetenschappelijke schijnwerpers. Veel aandacht gaat daarbij uit naar huisvestingsproblemen, volksgezondheid, intra- en extramurale voorzieningen, inkomenspositie, sociale zekerheid en sociale contacten (Van den Borne en Haaijman 1978, Van Santvoort 1982, Van der Zanden 1985, Braam, Coolen en Naafs 1981, Pommer en Wiebrens 1984). Dit zijn overigens ook internationaal de belangrijkste topics (World Health Organization 1983, Poon 1980). Ook de marktsector onderkent in toenemende mate het belang van ouderen als een commercieel aantrekkelijk demografisch segment, hetgeen

aanleiding geeft tot het ontwikkelen van specifieke produktgroepen en marketingstrategieën (vgl. Lakatos en Van Kralingen 1985). Angstvallig mijdt men evenwel de termen 'ouderen' of 'bejaarden' en spreekt men quasi respectvol van 'senioren'. Het tot voor kort gangbare 'je bent jong en je wilt wat' blijkt moeiteloos te kunnen worden uitgewisseld tegen 'je bent senior en je kunt wat'.

Specifiek op politiek terrein wordt thans wel gesignaleerd, dat ouderen anders dan voorheen een grotere mate van autonomie voor zich opeisen en zich als groep ook in toenemende mate profileren. Ze zouden niet langer genoegen nemen met een ondergeschikte of uitgespeelde rol, maar zich gaan manifesteren als belangengroep met uitdrukkelijk eigen politieke claims. Het optreden van de verschillende ouderenbonden, te zamen goed voor 400.000 leden, vormt hiervan een duidelijke illustratie (vgl. Nederlandse Federatie voor Bejaardenbeleid 1984, Verwey-Jonker 1983). Er lijkt sprake van een sociale en politieke emancipatie van ouderen, die zich in de recente periode sterk geïntensiveerd heeft¹. Indien we het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland in ogenschouw nemen, dan blijkt echter dat er relatief weinig belangstelling is voor de sociale en politieke denkbeelden van ouderen². Onder de combinatie van de trefwoorden 'ouderen' en 'politiek' zal men veel publikaties over overheidsbeleid met betrekking tot ouderen tegenkomen, maar nauwelijks literatuur over de politieke activiteiten en opvattingen van ouderen. Volgens Van der Zanden (1984) is deze geringe belangstelling mede gegeven door het feit dat veel survey-studies een bovengrens van 65 jaar aanhouden van de steekproefpopulatie en aan het veelal ontbreken van een systematische vergelijking van ouderen en jongeren. Het is ook opmerkelijk hoe weinig systematisch sociale en politieke denkbeelden van ouderen onderzocht zijn, indien men denkt aan een andere leeftijdscategorie, zoals jongeren. Voor beide categorieën wordt overigens wel vaak de gelijke veronderstelling gehanteerd, dat het gaat om betrekkelijk homogene groepen met duidelijke afwijkingen van de grote tussencategorie van 'normale volwassenen'. Eerder toonden we aan dat een dergelijke assumptie voor jongeren zelden verantwoord is (Dekker en Ester 1986b). Ook wat de ouderen betreft zijn al vaker vraagtekens geplaatst bij algemene typering die homogeniteit en afwijking van de rest van de bevolking veronderstellen³. Bij gebrek aan een betere is in tal van cijfermatige prognoses de veronderstelling courant, dat de ouderen van thans lijken op de ouderen van vroeger en de ouderen van de toekomst lijken op de ouderen van nu. Onder andere op grond van generatietheorieën (Mannheim 1928-1929, Becker 1986) is aan deze veronderstelling ernstig te twijfelen. In deze theorieën wordt ervan uitgegaan dat mensen die opgegroeid zijn onder verschillende maatschappelijke condities, ofwel in verschillende 'formatieve' perioden, zich blijvend onderscheiden door verschillende attitudes, waardenoriëntaties en leefstijlen. Echter ook al vanwege generatiegebonden verschillen in de beschikking over hulpbronnen als opleiding en inko-

men is het waarschijnlijk dat op dit terrein de huidige bejaardencohorten verschillen van voorafgaande en volgende. Zo is het denkbaar dat de komende groep van ouderen met relatief gunstige pensioenaanspraken en ouderdomsvoorzieningen anders tegenover materiële en postmateriële waarden staat dan eerdere bejaardencohorten die financieel beduidend slechter af waren. Verwey-Jonker pleit in dit verband voor een diachronische bestudering van bejaardencohorten: 'We moeten beseffen dat de huidige generatie van ouderen een totaal andere levenservaring heeft gehad dan de vorige en de toekomstige generatie van bejaarden – zelfs als we ons beperken tot degenen onder hen die nu al geboren zijn – weer een geheel ander leven zal hebben geleid. Dat wil zeggen dat onderzoek, dat we nu doen bij huidige bejaarden, wel eens tot conclusies kan leiden, die voor een volgende generatie geen enkele waarde meer hebben' (Verwey-Jonker 1983, 193).

Een studie naar sociale en politieke denkbeelden van ouderen en de mogelijke ontwikkelingen die daarin te traceren zijn, kan het beste aansluiting zoeken bij theorieën over de sociale positie van ouderen in onze samenleving. Braam, Coolen en Naafs (1981) hebben wat deze positie betreft een aanzet gegeven tot een bruikbaar theoretisch perspectief. Zij stellen zich onder meer de vraag in welke mate er thans sprake is van minderheidsvorming onder ouderen. Uitgaande van een Weberiaans model van sociale stratificatie gaan zij voor een drietal (te weten sociale, politieke en economische) dimensies na, in welke mate er sprake is van sociale gelaagdheid gekoppeld aan leeftijd. Geconcludeerd wordt dat ouderen weliswaar een minderheids*categorie* vormen, maar gegeven de afwezigheid van een geprononceerd groepsbewustzijn, vooralsnog geen minderheids*groep*. Ook uit eerder Duits sociaal-wetenschappelijk onderzoek (Stern 1977) komt naar voren dat ouderen in geringe mate bereid zijn zichzelf als 'oud' te typeren en weinig groepsbewustzijn tonen. Binnen de sociale gerontologie en de sociologie van de bejaarden vigeren een aantal andere, veelal heftig bediscussieerde, theoretische gezichtspunten over de maatschappelijke positie van ouderen. Voorbeelden daarvan zijn de uitstotingstheorie, de activiteitentheorie en de disengagementtheorie (vgl. Baum en Baum 1980, Braam, Coolen en Naafs 1981, Knipscheer 1985). De uitstotingstheorie stelt dat vanwege de centrale plaats van beroepsarbeid in moderne samenlevingen met de uitreding uit het arbeidsbestel op een (doorgaans formeel) vastgelegde leeftijd, ouderen uitgesloten worden van actieve participatie in de samenleving. De oudere mag derhalve niet meer deelnemen aan centrale maatschappelijke activiteiten. Dit proces van maatschappelijke roltoedeling gaat gepaard met negatieve beeldvorming. De disengagementtheorie beschrijft het proces van het ouder worden als een proces waarin samenleving en oudere meer geleidelijk uiteen gaan, er is sprake van wederzijdse terugtrekking. De oudere hoeft derhalve niet meer te participeren. De activiteitentheorie, in feite een reactie op de uitsto-

tingstheorie, gaat ervan uit dat het wegvallen van de arbeidsrol gecompenseerd kan worden door het aannemen van nieuwe sociale rollen bij voorbeeld door actieve participatie in het verenigingsleven. De wetenschappelijke status van deze theorieën is overigens dubieus, de empirische evidentie zwak (vgl. Braam, Coolen en Naafs 1981, Naafs 1981, Knipscheer 1985). Er kan zelfs betwijfeld worden of het hier gaat om theorieën in formele zin, veeleer is er sprake van oriënterende uitspraken (Wippler 1978).

Samengevat lijkt er een aantal ontwikkelingen onder ouderen gaande die het belang van een systematische analyse van hun sociale en politieke denkbeelden onderstrepen. Het absolute aantal ouderen en hun aandeel in de totale bevolking nemen toe. Er zijn aanwijzingen voor emancipatieprocessen onder ouderen, de behartiging van hun collectieve belangen wint aan sociale relevantie, groepen ouderen formuleren duidelijker politieke claims en ze weten beter de weg te vinden naar de politieke besluitvormers. Er lijkt sprake van minderheidsvorming onder bejaarden vooralsnog zonder aanwijzingen voor segregatie. Het opleidingsniveau van ouderen vertoont een stijgende lijn, hun economische hulpbronnen en vooruitzichten zijn beter dan voorheen, en hun aspiraties stijgen. Meer toegespitst kan gesteld worden dat het juist de discrepantie is tussen enerzijds een maatschappelijke minderheidspositie (zoals geen of geringe economische hulpbronnen, geen of geringe toegang tot sociale en politieke machtsposities) en anderzijds de combinatie van een emancipatiestreven, hoger onderwijspeil, toegenomen vaardigheden en dito aspiraties die het van belang doet zijn meer dan voorheen aandacht te besteden aan ouderen als maatschappelijke categorie. Men kan voorspellen dat ouderen een bevolkingssegment vormen waarmee men in toenemende mate rekening zal moeten houden en dit niet in slechts numerieke zin.

In dit artikel willen we twee vragen aan de orde stellen:

1. in welke mate verschillen ouderen thans qua sociale en politieke denkbeelden van andere leeftijdscategorieën?
2. in welke mate zullen toekomstige ouderen qua sociale en politieke denkbeelden verschillen van ouderen thans?

De eerste vraag behelst een cross-sectionele analyse waarbij ouderen op een enkel moment met andere leeftijdscategorieën worden vergeleken, terwijl de tweede vraag betrekking heeft op veranderingen van leeftijdsgroepen en cohorten door de jaren heen. In termen van het door Knipscheer (1985) ontwikkelde raamwerk voor een sociologie van het ouder worden en van de ouderdom, is deze studie primair een bijdrage aan de sociologie van leeftijd en de levensloop. Wat de aard en inhoud van de noemer 'sociale en politieke denkbeelden' betreft is uiteraard een nadere afbakening en selectie gewenst. In het licht van het voorafgaande alsmede gelet op de databestanden waarvan hier gebruik gemaakt wordt (zie volgende paragraaf), zal de vraagstelling zich beperken tot de volgen-

de clusters: denkbeelden ten aanzien van zaken die men belangrijk acht in het leven, de belangrijkste problemen waarvoor Nederland zich gesteld ziet, opvattingen over huwelijk, gezin en alternatieve samenlevingsvormen, houdingen ten aanzien van arbeid, inkomen en sociale uitkeringen, opvattingen over de toekomst, bewapening en defensie, partijpolitieke voorkeuren, alsmede een reeks van meer algemene politieke houdingen.

2. Databestanden en meetinstrumenten

Voor de beschrijving en vergelijking van de denkbeelden van ouderen is ten eerste gebruik gemaakt van combinatie van de onderzoeken Culturele Veranderingen in Nederland (CV's) van 1970, 1975, 1980, 1983 en 1985. Deze surveys worden vanaf 1975 gehouden door het Sociaal en Cultureel Planbureau om veranderingen in het opinieklimaat in Nederland vast te stellen. De enquêtes onder een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking bestaan voor een groot deel uit een letterlijke herhaling van vragen, die soms uit onderzoek van ver voor 1970 stammen⁴. Wat de waarneming van belangrijke problemen in ons land betreft is gebruik gemaakt van een viertal Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's). Dit zijn rond de Tweede-Kamerverkiezingen gehouden enquêtes onder een representatieve steekproef van kiesgerechtigden (zie Van der Eijk en Niemöller 1983). Hier en bij de belangrijkste zaken in het eigen leven en de partijpolitieke voorkeuren zijn een aantal jaren naast elkaar geplaatst, omdat een momentopname bij deze trendgevoelige kwesties te gemakkelijk een vertekening geeft. De meeste in dit artikel gepresenteerde gegevens hebben betrekking op een vergelijkende analyse van antwoorden op afzonderlijke 'gesloten' vragen van twee categorieën ouderen en een categorie niet-ouderen. Voor een beperkt aantal algemene sociale en politieke houdingen zijn schalen geconstrueerd op basis van een groot aantal vragen. Deze schaalconstructies maken een wat meer gedegen analyse mogelijk dan opvattingen die door middel van afzonderlijke items zijn gemeten. In de cross-sectionele analyse worden 65-plussers vergeleken met de twee andere leeftijdscategorieën. De indeling en benamingen van de drie onderscheiden leeftijdsgroepen zijn als volgt: personen tussen de 65 en 74 jaar (bejaarden), personen tussen de 55 en 64 jaar (jong-bejaarden) en personen tussen de 25 en 54 jaar (niet-bejaarden). Jongeren komen in dit artikel niet aan bod, maar elders is de hier geboden informatie praktisch geheel geboden voor de leeftijdscategorieën 17-24 jaar, 25-34 jaar en 35-70 jaar (Dekker en Ester 1986b).

3. Private waarden en publieke zorgen

De zaken die mensen dominant achten in hun persoonlijk leven kunnen gezien

Tabel 1: Het 'belangrijkste in het leven' voor drie leeftijdsgroepen, 1975-1985 (in procenten)

	1975			1980			1983			1985		
	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54
een goed inkomen	5	4	4	9	9	9	2	2	3	5	5	4
een leuk gezin	9	10	15	8	8	16	5	13	18	11	10	12
een goede gezondheid	44	46	44	52	49	42	61	54	49	57	58	59
veel vrije tijd	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
een goed huwelijksleven	22	24	27	18	18	18	23	23	22	13	15	17
een sterk geloof	17	14	8	5	9	5	7	6	4	9	8	4
prettig werk	0	2	1	2	3	4	0	1	2	2	2	3
veel vrienden en kennissen	3	0	1	6	5	6	1	1	2	3	2	1
N = 100% =	220	250	1091	208	280	1144	248	266	1060	218	253	1152

Bron: Culturele Veranderingen 1975-1985. Slechts één van de voorgelegde mogelijkheden kon gekozen worden. Vermelding van significanties is achterwege gelaten.

worden als reflecties van hun individuele waardensysteem. In tabel 1 zijn keuzes weergegeven van de drie leeftijdsgroepen van een reeks van voorgelegde basiswaarden. De data hebben betrekking op de periode 1975-1985.

De algemene trend in tabel 1 is duidelijk. Sedert 1975 heeft 'een goede gezondheid' aan belang gewonnen wat 'een goed huwelijksleven' en 'een sterk geloof' hebben ingeboet. Ca. 60% van de respondenten vindt in 1985 een goede gezondheid het meest belangrijk in het leven. Opmerkelijk is de afwezigheid van geprononceerde verschillen tussen bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden. Enigszins een uitzondering vormt 'een sterk geloof' dat door bejaarden wat belangrijker gevonden wordt dan door niet-bejaarden. Te bedenken is dat slechts één belangrijkste waarde gekozen kon worden. Conclusie mag zijn dat er geen grote verschillen bestaan en dat er zich ook geen divergentie voordoet in de ontwikkeling van basiswaarden tussen de drie leeftijdsgroepen. De bejaardencategorie volgt de algemene trend.

Consensus over basiswaarden in het eigen bestaan impliceert niet noodzakelijkerwijze consensus over maatschappelijke problemen. Bejaarden zouden van de rest van de bevolking kunnen verschillen in hun perceptie en waardering van sociale vraagstukken. In de Nationale Kiezersonderzoeken wordt gevraagd welke de belangrijkste problemen op dit moment in Nederland zijn. Respondenten kunnen maximaal vijf problemen noemen. Aangezien het hier niet om een geprecodeerde maar om een open vraag gaat, ontstaat een breed spectrum van antwoorden. Deze antwoorden zijn teruggebracht tot relatieve gewichten die worden toegekend aan vijftien centrale probleemgebieden (zie SCP 1984a: 430-433). Tabel 2 geeft informatie voor de periode 1973-1982.

De tabel laat allereerst zien dat de probleemperceptie in de jaren 1973-1982 voor alle categorieën ondervraagden verschoven is. De antwoorden in het begin van de jaren zeventig verschillen van die aan het begin van de jaren tachtig. Dit zou kunnen duiden op een 'issue-attention cycle' in de publieke opinie (Downs 1972). Niet geconstateerd kan worden dat er systematische en grote verschillen in de probleemperceptie bestaan tussen bejaarden enerzijds, jong-bejaarden en niet-bejaarden anderzijds. Vrij algemeen worden werkgelegenheid, economische en financiële vraagstukken en problemen in de sfeer van de buitenlandse politiek en defensie in toenemende mate belangrijk gevonden. Vraagstukken van ruimtelijke ordening, milieu, woningnood en lonen en prijzen zijn daarentegen meer naar de periferie van de publieke bezorgdheid gedrongen. De conclusie die zich ook hier opdringt, is dat bejaarden niet in opmerkelijke mate afwijken van de algemene maatschappelijke probleemperceptie. In tegendeel, zij volgen, of wellicht beter: zij maken deel uit van de algemene trend.

Tabel 2: De 'belangrijkste problemen' voor drie leeftijdsgroepen, 1973-1982 (in procenten)

Probleemgroep	1973			1977			1981			1982		
	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54
werkgelegenheid	10	15	10	38	41	37	37	36	34	46	39	44
economisch en financieel	3	5	3	6	3	5	6	7	12	9	13	17
lonen en prijzen	12	10	15	8	11	12	7	4	5	3	4	3
belastingen en sociale premies	2	5	4	0	3	2	0	2	1	0	0	1
verzorgingsstaat	10	6	8	9	8	9	8	9	7	6	8	5
educatie, cultuur en recreatie	2	2	2	0	0	1	0	1	1	0	1	1
huisvesting	16	9	11	8	5	7	9	9	8	3	2	3
ruimtelijke ordening, milieu	16	19	28	5	6	8	4	4	6	2	1	2
recht en orde	3	3	2	7	7	4	9	9	3	11	9	4
buitenland en defensie	3	2	2	2	2	1	3	4	3	6	9	8
energie	0	0	0	1	2	3	3	3	8	1	2	3
politiek en democratie	14	12	10	4	2	2	3	2	3	5	5	5
waarden en normen	6	5	2	6	5	5	5	6	4	5	4	1
diverse groepen van de bevolking	4	5	4	3	4	3	5	4	4	3	3	4
100% = N =	93	147	526	138	191	750	160	198	928	133	170	908

Bron: Nationale Kiezersonderzoeken 1972/1973, 1977, 1981 en 1982. Het aantal in antwoord op een open vraag genoemde problemen varieert tussen 1 en 5 per respondent. Een identieke hoeveelheid 'probleembewustzijn' per respondent is gelijk verdeeld over het aantal genoemde problemen. Per probleemgroep is in de tabel aangegeven op hoeveel procent van het totale 'probleembewustzijn' van de genoemde groepen respondenten ze beslag leggen.

4. Huwelijk, gezin en alternatieve leefvormen

Denkbeelden over huwelijk, gezin en andere primaire verbanden betreffen bij uitstek morele kwesties waarin cultuurverschillen tussen leeftijdsgroepen tot uitdrukking gebracht kunnen worden. Ook kunnen ze enig inzicht geven in de draagkracht en het integratievermogen van diverse leefvormen. Een dergelijk inzicht is mede van belang in het licht van de huidige discussie over de 'zorgzame samenleving'. In deze samenlevingsconceptie zijn immers verschillende generaties weer directer op elkaar aangewezen.

Wat de waardering van het huwelijk betreft, blijkt uit tabel 3 dat ouderen meer dan niet-ouderen de mening zijn toegedaan dat gehuwden gelukkiger zijn dan

Tabel 3: Opvattingen over huwelijk en andere samenlevingsvormen van drie leeftijdsgroepen (in procenten)

		65-74	55-64	25-54
Is het volkomen of in grote lijnen eens met de volgende uitspraken:				
Iemand die getrouwd is, is in het algemeen gelukkiger dan iemand die ongetrouwd blijft	(1983)	37	(28)	16
De meeste huwelijken leiden tot een teleurstelling	(1983)	39	30	23
Beter een huwelijk dat niet zo best is dan helemaal niet trouwen	(1983)	13	(10)	6
Goede huwelijken komen tegenwoordig minder voor dan vroeger	(1983)	64	52	38
De meeste huwelijken worden op den duur een sleur	(1983)	47	(42)	39
Naarmate men langer met elkaar getrouwd is, gaat men elkaar meer waarderen	(1983)	94	(92)	89
Keurt de volgende samenlevingsvormen goed:				
Samenwonen als voorbereiding op het huwelijk	(1985)	45	58	73
Ongehuwd samenwonen zonder de bedoeling met elkaar te trouwen	(1985)	28	40	62
Commune, dat is het leven in één groep van meerdere mannen en vrouwen en hun kinderen	(1985)	13	23	40
Samenwonen van een homoseksueel of lesbisch paar	(1985)	86	79	(83)
Als alleenstaande wonen	(1985)	31	45	(60)
Een duurzame relatie tussen een ongehuwde man en een ongehuwde vrouw, die afzonderlijk wonen	(1985)	43	57	66
N (1983) = ±		200	250	1000
N (1985) = ±		200	250	1100

Bron: Culturele Veranderingen 1983/1985. Als de percentages van de twee jongere leeftijdsgroepen niet significant afwijken van de 65-74-jarigen ($p \geq 0,05$) staan ze tussen haakjes.

ongehuwden en dat het beter is een slecht huwelijk te hebben dan helemaal niet gehuwd te zijn. Tegelijkertijd echter vinden bejaarden meer dan niet-bejaarden dat goede huwelijken tegenwoordig minder voorkomen dan vroeger, dat de meeste huwelijken tot een teleurstelling leiden en op den duur in een sleur geraaken. Kortom, bejaarden onderstrepen meer dan niet-bejaarden zowel positieve als negatieve kanten van het huwelijk. De denkbeelden van jong-bejaarden liggen grosso modo tussen de oudste en jongste leeftijdsgroep.

Bij de geselecteerde alternatieve leefvormen, toont tabel 3 dat, met uitzondering van het wonen als alleenstaande, een hogere leeftijd gepaard gaat met een sterkere afwijzing van deze leefvormen. Voor ongehuwd samenwonen zonder het voornemen te huwen, de LAT-relatie en het samenwonen van een homo-seksueel of lesbisch paar staan de meerderheden van bejaarden en niet-bejaarden duidelijk tegenover elkaar. Anders dan geconstateerd werd bij de ontwikkeling van private waarden en publieke zorgen, blijkt hier wel een aanzienlijk verschil in denkbeelden tussen de drie leeftijdsgroepen. Bejaarden hebben meer dan niet-bejaarden moeite met het accepteren van alternatieven voor het traditionele gezin als samenlevingsvorm.

5. Arbeid, inkomen en sociale zekerheid

Arbeid, inkomen en sociale zekerheid zijn centrale elementen in het eigen bestaan en in het denken over de samenleving. Het zijn ook bij uitstek deze elementen die de situatie van de bejaarden objectief doen verschillen van beide andere onderscheiden leeftijdsgroepen. In tabel 4 zijn opvattingen die met dit cluster van denkbeelden verband houden, in kaart gebracht.

Inspectie van tabel 4 leert dat wat het merendeel der geselecteerde items betreft, bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden een opmerkelijke mate van overeenstemming vertonen. Allereerst blijkt dat wat het recht op een aantal basisvoorzieningen (werk, onderwijs, huisvesting, financiële zekerheid) betreft er geen verschil van mening is tussen de drie leeftijdsgroepen. Ook bestaan er nagenoeg geen verschillen van opvatting inzake de hoogte en mogelijk misbruik van sociale uitkeringen. Niet-bejaarden zijn evenwel iets minder dan bejaarden de mening toegedaan dat bijstandsuitkeringen te hoog of voldoende zijn. Daarnaast kan geconstateerd worden dat de drie leeftijdsgroepen in gelijke mate het eigen inkomen in vergelijking tot de algemene inkomensverdeling en gegeven de eigen opleiding en ervaring als positief beoordelen. Wel zijn jong-bejaarden minder tevreden over hun inkomen dan bejaarden. Wat het arbeidsethos betreft, toont tabel 4 dat bejaarden meer dan jong-bejaarden en niet-bejaarden een direct verband voorstaan tussen arbeid en inkomen. Om voor de hand liggende redenen zijn niet-bejaarden meer de mening toegedaan dat het nog mogelijk is zelf door eigen inspanning hogerop te kunnen komen. Wat de neerslag

Tabel 4: Opvattingen over arbeid en inkomen van drie leeftijdsgroepen (in procenten)

		65-74	55-64	25-54
Is (tamelijk) tevreden over het eigen inkomen	(1985)	84	75	(80)
Beoordeelt het eigen inkomen in vergelijking met de inkomensverdeling in het land als (zeer) goed	(1985)	59	(53)	(56)
Beoordeelt het eigen inkomen gezien opleiding en ervaring als te hoog of voldoende	(1985)	79	(71)	(71)
Wie niet werkt, terwijl hij zou kunnen werken heeft eigenlijk geen recht op inkomen of uitkeringen: (volkomen) eens	(1983)	74	62	60
Wie niet werkt zal ook niet eten: (volkomen) eens	(1983)	31	20	14
Vindt de Algemene Bijstandswet te goed of voldoende	(1985)	50	(44)	39
Vindt de Werkloosheidswet te goed of voldoende	(1985)	70	(67)	(66)
Denkt dat van de algemene Bijstandswet geen misbruik wordt gemaakt	(1985)	15	(11)	(17)
Denkt dat van de Werkloosheidswet geen misbruik wordt gemaakt	(1985)	11	(11)	(10)
Vindt dat iedereen er recht op heeft:				
– er ook in deze tijd niet financieel op achteruit te gaan	(1985)	63	(68)	(69)
– werk te hebben, waarin hij of zij zich kan ontplooien	(1985)	89	(89)	(92)
– zoveel onderwijs te volgen als men wil	(1985)	89	(89)	(92)
– comfortabel te wonen	(1985)	92	(94)	(94)
Gelooft voor zichzelf tegenwoordig in ons land nog door inspanning hogerop te kunnen komen	(1985)	49	(51)	78
In ons leven zou het eigenlijk om hele andere dingen moeten gaan dan eigen welvaart en eigen voordeel: (helemaal) NIET eens	(1985)	20	(23)	27
Acht het voor zichzelf NIET mogelijk vooral met heel andere dingen bezig te zijn dan de eigen welvaart	(1985)	21	(17)	(19)
N (1983) = ±		200	250	1000
N (1985) = ±		200	250	1100

Bron: Culturele Veranderingen 1983/1985. Als de percentages van de twee jongere leeftijdsgroepen niet significant afwijken van die van de 65-74-jarigen ($p \geq 0,05$) staan ze tussen haakjes.

van postmaterialistische waarden betreft, tonen de laatste twee items uit de tabel dat niet-bejaarden deze waarden wat minder aanhangen, zonder dat dit evenwel gerelateerd blijkt aan gepercipieerde mogelijkheden om deze waarden te praktiseren. De conclusie is derhalve dat bejaarden, afgezien van hun groter 'arbeidsethos', zich niet kenmerken door duidelijk afwijkende opvattingen over arbeid, inkomen en sociale zekerheid.

6. Welvaartsprognose, oorlogsverwachting en bewapening

Vraagstukken rond de economische depressie, vrede en veiligheid hebben in de afgelopen jaren een grote rol in publieke discussies gespeeld en in hoge mate de politieke agenda gedomineerd. Tegen deze achtergrond wordt hier nagegaan of de drie leeftijdsgroepen verschillende meningen huldigen over deze vraagstukken. De resultaten zijn samengevat in tabel 5.

Tabel 5 toont dat bejaarden niet of nauwelijks van jong-bejaarden verschillen, maar meer dan niet-bejaarden de algehele welvaartssituatie in het land negatief beoordelen en pessimistisch zijn over de toekomstige welvaartsontwikkeling. De verwachting dat de economische situatie in Nederland nog veel slechter wordt verliest tussen 1983 en 1985 in de drie leeftijdsgroepen in ongeveer gelijke mate aan steun. De beoordeling van de huidige welvaart in het eigen gezin vertoont geen differentiatie naar leeftijdsgroep, maar de jong-bejaarden zijn wel pessimistischer over de toekomstige welvaart. Bejaarden zijn meer dan niet-bejaarden de mening toegedaan dat er binnen afzienbare tijd een omvangrijke oorlog zal uitbreken, dit geldt evenwel niet voor de verwachting dat er een grote milieuramp komt dan wel rampen met kerncentrales. Hoewel de bejaarden niet verschillen van de andere leeftijdsgroepen in hun oordeel over eenzijdige ontwapening of het toestaan van nieuwe kernwapens op Nederlands grondgebied (de meerderheid is tegen), zijn ze wel meer dan niet-bejaarden van mening dat een krachtig leger noodzakelijk is om het aanzien in de wereld te vergroten en een oorlog te voorkomen, vertrouwen ze meer op de afschrikkende werking van kernwapens en voelen ze zich wat veiliger door de aanwezigheid van kernwapens. Kortom, op onderdelen zijn bejaarden wat meer pessimistisch en meer overtuigd van de noodzaak zich vanuit een positie van sterkte te verdedigen, maar erg geprononceerd zijn de verschillen niet.

7. Sociaal-politieke houdingen en partijpolitieke voorkeuren

Ter afsluiting van onze momentopnames presenteren we een reeks van schalen, die beschouwd kunnen worden als indicatoren voor een breed spectrum van sociaal-politieke denkbeelden. In onderlinge samenhang geven de in tabel 6 gepresenteerde indicatoren meer inzicht in politiek-ideologische concepties en mogelijke verschillen daarin tussen de bejaarden en de andere twee leeftijdsgroepen. Daarnaast wordt nog afzonderlijk ingegaan op verschillen in partijpolitieke voorkeuren.

De schaalconstructies brengen verschillen wat duidelijker aan het licht dan de antwoorden op losse vragen. Zo blijken bejaarden in vergelijking tot niet-be-

jaarden in sterkere mate autoritaire en anomische denkbeelden te huldigen, zich meer te kenmerken door politiek wantrouwen en conservatisme en minder steun te betuigen aan democratisering, inspraak en vrouwenemancipatie. Geen verschil wordt aangetroffen voor politieke interesse. De bejaarden zijn meer

Tabel 5: Opvattingen over de toekomst en de defensie van drie leeftijdsgroepen (in procenten)

		65-74	55-64	25-54
Vindt dat er op het ogenblik in ons land welvaart heerst	(1985)	65	(60)	72
Vindt dat er op het ogenblik in het gezin welvaart heerst	(1985)	76	(75)	(81)
Denkt dat de toekomst voor de mensen slechter zal zijn dan het heden	(1985)	64	(56)	50
Denkt dat de welvaart in het gezin de komende jaren minder zal worden	(1985)	37	50	(36)
Verwacht in nabije toekomst economische crisis met grote werkloosheid in plaats van voorlopig aanhouden-de welvaart	(1985)	41	(44)	(35)
Is het eens of sterk eens met de volgende uitspraken:				
Er zal binnen afzienbare tijd een omvangrijke oorlog uitbreken	(1983)	24	(22)	17
Zeer binnenkort kan men een zeer grote milieuramp verwachten	(1983)	26	(22)	(25)
De economische situatie in ons land zal nog veel slechter worden	(1983)	64	(59)	55
Idem	(1985)	33	(34)	(30)
Rampen met kerncentrales zullen niet uitblijven	(1983)	46	(44)	(52)
Is het eens of helemaal eens met de volgende uitspraken:				
Nederland kan een goed voorbeeld geven aan andere landen door eenzijdig te ontwapenen	(1983)	43	(46)	(42)
De beste manier om oorlog te voorkomen is te zorgen, dat je minstens even sterk bent als je mogelijke tegenstander	(1983)	58	(62)	49
Een krachtig leger verhoogt ons aanzien in de wereld	(1983)	34	(31)	16
Met kernwapens in Nederland voel ik me veiliger	(1983)	18	(16)	10
Het bezit van kernwapens heeft een afschrikwekkende werking op mogelijke aanvallers	(1983)	72	(71)	60
Nederland mag geen nieuwe kernwapens op het grondgebied toestaan	(1983)	53	(52)	(58)
N (1983) = ±		200	250	1000
N (1985) = ±		200	250	1100

Bron: Culturele Veranderingen 1983/1985. Als de percentages van de twee jongere leeftijdsgroepen niet significant afwijken van die van de 65-74-jarigen ($p \geq 0,05$) staan ze tussen haakjes.

Tabel 6: Diverse houdingen van drie leeftijdsgroepen; gemiddelden en standaardafwijkingen

		65-74	55-64	25-54
Autoritarisme (Likertschaal met 7 items; alpha = 0.72; verkorte F-schaal)	gemiddelde standaardafwijking	39 (34) 93	-15 89	100
Nationalisme (Likertschaal met 4 items; alpha = 0.76)	gemiddelde standaardafwijking	60 89	29 89	-17 98
Anomie (Likertschaal met 5 items; alpha = 0.76)	gemiddelde standaardafwijking	25 (23) 102	- 9 105	97
Steun voor democratische vrijheden (Likert-schaal met 7 items; alpha = 0.76)	gemiddelde standaardafwijking	-50 103	-17 102	13 95
Politiek wantrouwen (Likertschaal met 4 items; alpha = 0.74)	gemiddelde standaardafwijking	15 (12) 93	- 5 96	102
Politieke interesse (Likertschaal met 3 items; alpha = 0.75)	gemiddelde standaardafwijking	5 (6)(-2) 97	-2) 99	101
Steun voor democratisering en inspraak (Likertschaal met 4 items; alpha = 0.76)	gemiddelde standaardafwijking	-24 (-15) 103	8 104	98
Aanvaarding van protestgedrag (Likertschaal met 6 items; alpha = 0.72)	gemiddelde standaardafwijking	-37 97	-16 99	10 99
Steun voor vrouwenemancipatie (Likertschaal met 4 items; alpha = 0.72)	gemiddelde standaardafwijking	-53 (-36) 99	18 93	96
Conservatisme (Likertschaal met 6 items; alpha = 0.70)	gemiddelde standaardafwijking	34 (21) 101	-11 101	98
Zelfinschaling vijfpuntschaal zeer behoudend -> zeer vooruitstrevend	gemiddelde standaardafwijking	-15 (-21) 106	7 96	99
Zelfinschaling vijfpuntschaal zeer liberaal -> zeer antiliberaal	gemiddelde standaardafwijking	11 (9)(-4) 105	-4) 102	98
Zelfinschaling vijfpuntschaal zeer socialistisch -> zeer antisocialistisch	gemiddelde standaardafwijking	13 (4) - 3 116	97 100	97
Zelfinschaling vijfpuntschaal zeer traditioneel -> zeer modern	gemiddelde standaardafwijking	-48 101	-20 97	13 97
Zelfinschaling vijfpuntschaal zeer links -> zeer rechts	gemiddelde standaardafwijking	8 (14)(-5) 112	-5) 99	97
N (1985) = ±		200	250	1050

Bron: Culturele Veranderingen 1985. Diverse gestandaardiseerde schalen (gemiddelde van de 25-74 jarigen = 0 en standaardafwijking van dat gemiddelde = 100). Als de gemiddelden van de jongere leeftijdsgroepen niet significant afwijken van die van de 65-74-jarigen ($p \geq 0,05$) staan ze tussen haakjes. Schaalbaarheidscoëfficiënt Cronbachs alpha voor 25-74-jarigen.

nationalistisch, betuigen minder steun aan democratische vrijheden en achten protestgedrag minder acceptabel dan de beide andere leeftijdsgroepen. Wat de politieke zelfinschalingen betreft, is de constatering dat de bejaarden in vergelijking met niet-bejaarden zichzelf als behoudender en anti-socialistischer kenmerken en zichzelf meer dan jong-bejaarden en niet-bejaarden als traditioneel karakteriseren. Opgemerkt kan worden dat de standaardafwijking bij de verschillende politieke zelfinschalingen relatief groot is bij de bejaarde respondenten, hetgeen wijst op heterogeniteit *binnen* deze groep. Geconcludeerd kan worden dat de meting van algemene sociaal-politieke houdingen door middel van schalen meer afwijkingen van bejaarden van de rest van de bevolking aan het licht brengt dan de weergave van de met afzonderlijke items gemeten opvattingen. Deze afwijkingen weerspiegelen gangbare ideeën over 'de ouderen', maar onze gegevens laten tevens zien dat er weinig reden is hen als een homogene groep te zien.

Tot slot besteden we aandacht aan partijpolitieke voorkeuren van de drie groepen. In tabel 7 zijn enkele algemene trends te signaleren. Beginnend met de beide uiterste polen zijn in de periode 1975-1985 geen duidelijke trends in politieke voorkeuren zichtbaar. Indien we ons verder bewegen in de richting van het politieke midden dan blijkt dat de daling in 1980 van de voorkeur voor centrum-rechtse partijen in 1985 wederom ruwweg op het niveau van 1975 is weergekeerd. Voorts is duidelijk dat sinds 1975 de voorkeur voor centrum-linkse partijen beduidend is toegenomen. Aangetekend moet evenwel worden dat de grootste toename zich voltrokken heeft in de periode 1975-1980. Wat de voorkeur voor het politieke centrum betreft kan geconstateerd worden dat deze sinds 1975 is afgekalfd onder alle leeftijdsgroepen. Dit afkalvingsproces is onder bejaarden wel eerder gestart en middenpartijen blijven ook relatief veel aantrekkingskracht op deze leeftijdscategorie uitoefenen⁵. Al met al zijn er verschillen te constateren in de partijpolitieke voorkeuren van bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden, maar geen indicaties dat de drie groepen zich in politiek contrasterende richtingen begeven.

8. Leeftijdsgroep of generatie?

In de voorgaande cross-sectionele vergelijking van bejaarden met jong-bejaarden en niet-bejaarden zijn naast vele overeenkomsten ook enkele betekenisvolle verschillen gevonden. Daarbij kan de vraag gesteld worden of bejaarden verschillen van de twee andere groepen omdat ze simpelweg ouder zijn of omdat ze een andere generatie vormen, dat wil zeggen in andere maatschappelijke omstandigheden zijn opgegroeid. Beantwoording van deze vraag is van belang voor verwachtingen van ontwikkelingen in denkbare toekomstige bejaarden. Is het eerste het geval, dan mag men verwachten dat de jongeren van

Tabel 7: Partijpolitieke voorkeuren van drie leeftijdsgroepen, 1975-1985 (in procenten)

	1975			1980			1983			1985		
	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54	65-74	55-64	25-54
rechts	2	1	4	1	1	2	2	3	4	4	5	3
midden-rechts	19	17	22	10	15	14	13	17	22	15	17	20
midden	51	48	34	41	44	32	41	32	22	40	31	22
midden-links	27	33	32	43	36	46	42	46	43	38	43	47
links	1	2	8	5	4	6	3	3	9	3	4	9
N = 100% =	186	202	885	166	223	867	175	196	796	164	197	858

Bron: Culturele Veranderingen 1975-1985. Het gaat om de partij waarop men waarschijnlijk zou stemmen als er Tweede Kamer-verkiezingen zouden zijn. Vermelding van significanties is achterwege gelaten.

rechts = BP, CP, GPV, RPF en SGP

midden-rechts = VVD

midden = CDA (ARP, CHU en KVP) en DS'70

midden-links = D'66 en PvdA

links = CPN, EVP, PPR en PSP

nu naarmate ze ouder worden qua opvattingen en houdingen meer gaan overeenkomen met de huidige ouderen. Is het tweede het geval, dan zal men bij de ouderen van de toekomst eerder de denkbeelden van de jongeren van thans verwachten. In deze paragraaf worden enkele verkenningen voor de beantwoording van deze vraag gepresenteerd aan de hand van een opdeling van alle respondenten van 25 tot en met 74 jaar in leeftijdscategorieën en (geboortjaar-) cohorten van vijf jaar. Er wordt gekeken naar de posities van deze vijfjarengroepen op enkele attitudeschalen van de onderzoeken in 1970, 1975, 1980 en 1985. Van de in tabel 6 vermelde schalen met gegevens in al deze vier jaren zijn er vier geselecteerd. Dat zijn de drie schalen waarop de bejaarden in tabel 6 het meest verschilden van de jong-bejaarden en niet-bejaarden: nationalisme, steun voor democratische vrijheden en steun voor vrouwenemancipatie⁶. Als vierde is de zelfplaatsing op de links-rechtsschaal geselecteerd als meest algemene politieke positiebepaling. De schalen zijn dus niet primair geselecteerd vanuit theoretisch gefundeerde verwachtingen omtrent het belang van levensfase en generatie voor de gemeten houdingen. De indeling in leeftijdsgroepen en cohorten van vijf jaar is vooral ingegeven door methodisch-technische overwegingen en niet door historische of sociologische hypothesen over generaties (zie Hagedoorn 1977, 50, Becker 1986)⁷. Meer in het algemeen spelen inhoudelijke overwegingen in deze paragraaf een ondergeschikte rol. Het gaat hier om het verkrijgen van eerste aanwijzingen voor het relatieve gewicht van levensfasen en generaties bij het verklaren van verschillen in sociale en politieke denkbeelden tussen leeftijdsgroepen. Daartoe wordt gebruik gemaakt van een variant op een veelvuldig toegepaste en aan Klecka (1971) ontleende methode, waarbij de zogenaamde periode-effecten op simpele wijze worden uitgeschakeld. Bekeken wordt of door de jaren heen leeftijdsgroepen dan wel cohorten de veranderingen in de totale bevolking gemiddeld het best volgen (zie onder anderen Van Deth 1983 en Elsinga 1985, 149 e.v.). Als na een trendcorrectie vergelijking van de cohorten en de leeftijdsgroepen leert dat de cohorten gemiddeld minder fluctuaties vertonen, dan worden de cohort-effecten belangrijker geacht dan de levenscycluseffecten. Blijken evenwel de leeftijdsgroepen gemiddeld een stabielere positie tegenover de bevolkingstrend in te nemen, dan gelden de levenscycluseffecten als belangrijker (Klecka 1971, 366-367). Tegen de toegepaste trendcorrectie of uitschakeling van periode-effecten zijn de nodige bezwaren in te brengen (Cobben en Hagedoorn 1977, Hagedoorn 1977, Plum 1982)⁸. Voor een eerste verkenning zou de methode desalniettemin geschikt kunnen zijn. Hoe dan ook is te bedenken, dat zelfs met een combinatie van 'sophisticated' onderzoekstechnieken geen definitief uitsluitel verkregen kan worden over het relatieve gewicht van leeftijds-, cohort- en periode-effecten⁹.

Tabel 8 toont de gestandaardiseerde nationalismescores in een standaardcohorttabel. Tabel 9 presenteert de uit tabel 8 berekende verschillen per cohort en

Tabel 8: Gestandaardiseerde nationalismescores van geboortecohorten; 1970-1985

Cohortnummer en geboorteperiode	1970	1975	1980	1985
1: 1956-1960				-39 (1: 25-29 jaar)
2: 1951-1955			-40 (1: 25-29 jaar)	-26 (2: 30-34 jaar)
3: 1946-1950		-35 (1: 25-29 jaar)	-23 (2: 30-34 jaar)	-20 (3: 35-59 jaar)
4: 1941-1945	-43 (1: 25-29 jaar)	-30 (2: 30-34 jaar)	-22 (3: 35-39 jaar)	-13 (4: 40-44 jaar)
5: 1936-1940	-32 (2: 30-34 jaar)	-24 (3: 35-39 jaar)	5 (4: 40-44 jaar)	5 (5: 45-49 jaar)
6: 1931-1935	-6 (3: 35-39 jaar)	-1 (4: 40-44 jaar)	11 (5: 45-49 jaar)	14 (6: 50-54 jaar)
7: 1926-1930	-6 (4: 40-44 jaar)	4 (5: 45-49 jaar)	22 (6: 50-54 jaar)	19 (7: 55-59 jaar)
8: 1921-1925	14 (5: 45-49 jaar)	6 (6: 50-54 jaar)	24 (7: 55-59 jaar)	38 (8: 60-64 jaar)
9: 1916-1920	14 (6: 50-54 jaar)	22 (7: 55-59 jaar)	27 (8: 60-64 jaar)	54 (9: 65-69 jaar)
10: 1911-1915	20 (7: 55-59 jaar)	40 (8: 60-64 jaar)	34 (9: 65-69 jaar)	65 (10: 70-74 jaar)
11: 1906-1910	46 (8: 60-64 jaar)	37 (9: 65-69 jaar)	37 (10: 70-74 jaar)	
12: 1901-1905	44 (9: 65-69 jaar)	58 (10: 70-74 jaar)		

Bron: Culturele Veranderingen 1970-1985. De scores van alle 25-74-jarigen zijn per jaar gestandaardiseerd als aangegeven bij tabel 6. In de cellen is behalve de score van het cohort ook het nummer en het aantal jaren van de leeftijdscategorie vermeld.

per leeftijdscategorie tussen opeenvolgende onderzoeksjaren en de gemiddelde omvang van de absolute waarde van die verschillen.

Voor alle drie vergelijkingen tussen twee jaar blijken de verschillen in relatieve nationalismentposities voor de leeftijdscategorieën gemiddeld kleiner dan voor de cohorten. Uitgaande van een adequate operationalisering van generaties en levensfasen en afgezien van steekproeffluctuaties en eventuele vertekening vanwege de wijze waarop de periode-effecten zijn uitgeschakeld, mag nu gesteld worden dat leeftijds- of levenscyclus-effecten belangrijker zijn dan generatie-effecten. Een verklaring voor het groter nationalisme van ouderen moet eerder gezocht worden in factoren die gerelateerd zijn aan het proces van het ouder worden zelf dan in de omstandigheid dat ze andere maatschappelijke 'Schicksale' (Mannheim) hebben meegemaakt of met andere generatiegebonden ken-

Tabel 9: Verschillen tussen jaren van gestandaardiseerde nationalismescores van cohorten en leeftijdsgroepen, gemiddelden van de absolute verschillen en standaarddeviaties van die gemiddelden; 1970-1975, 1975-1980 en 1980-1985

Cohorten	1970-75	1975-80	1980-85	Leeftijdsgroepen	1970-75	1975-80	1980-85
2: 1951-1955	-	-	14	1: 25-29 jaar	8	- 5	1
3: 1946-1950	-	12	3	2: 30-34 jaar	2	7	- 3
4: 1941-1945	13	8	9	3: 35-39 jaar	-18	2	2
5: 1936-1940	8	29	0	4: 40-44 jaar	5	6	-18
6: 1931-1935	5	12	3	5: 45-49 jaar	-10	7	- 6
7: 1926-1929	10	18	- 3	6: 50-54 jaar	- 8	16	- 8
8: 1921-1925	- 8	18	14	7: 55-59 jaar	2	2	- 5
9: 1916-1920	8	5	27	8: 60-64 jaar	- 6	-13	11
10: 1911-1915	20	- 6	31	9: 65-69 jaar	- 7	- 3	20
11: 1906-1910	- 9	0	-	10: 70-74 jaar	-*	-21	28
12: 1901-1905	14	-	-				
Gemiddelde	10,6	12,0	11,6	Gemiddelde	7,3	8,2	10,2
Standaarddeviatie	4,2	8,2	10,5	Standaarddeviatie	4,5	6,1	8,5

* In 1970 is de steekproef getrokken uit de bevolking tot en met 70 jaar en daarom is hier de leeftijdscategorie 70-74 jaar weggelaten.

Bron: Culturele Veranderingen 1970-1985; berekeningen met de in tabel 8 vermelde gegevens.

merken (bij voorbeeld een gemiddeld lager formeel opleidingsniveau) door het leven gaan. Alle overige omstandigheden gelijkblijvend, mogen we verwachten dat de huidige groepen jong-bejaarden en niet-bejaarden als ze bejaard geworden zijn gemiddeld net zo nationalistisch zullen denken als de huidige 65-plussers. De tabellen voor de drie andere schalen zijn hier niet opgenomen, maar wel weergegeven in een bij de auteurs van dit artikel verkrijgbare onderzoeksnotitie (zie noot 8). De interpretatie ervan komt op het volgende neer. Evenals nationalisme lijken de steun voor democratische vrijheden en voor vrouwenemancipatie meer afhankelijk van de levensfase waarin mensen verkeren dan de generatie waarvan ze deel uitmaken. Bij de zelfplaatsing op de links-rechtschaal is geen reden om de voorkeur te geven aan een levenscyclus- of een generatie-interpretatie.

Strikt de 'methode-Klecka' volgend zou in het algemeen een lichte voorkeur gegeven moeten worden aan het verder zoeken naar levenscyclus- in plaats van generatie-interpretaties. De verschillen lijken echter nogal klein en hun patronen zijn grillig. Deze gegevens en de eerder aangeduide tekortkomingen van de doorgevoerde 'trendcorrectie' maken het doen van generaliserende uitspraken onverantwoord. De voorlopige conclusie moet zijn dat er geen overtuigende aanwijzingen zijn om de eerder gepresenteerde leeftijdsverschillen qua sociale en politieke houdingen te interpreteren, hetzij in termen van levenscyclus, hetzij in termen van generaties. De niet-gestandaardiseerde schaalscores zijn met behulp van grafische weergaven en variantieanalyses nader geanalyseerd (vergelijk Cobben en Hagenaars 1977, 75 e.v.). Over de resultaten van die analyses is elders gerapporteerd (zie noot 8). Tussen de houdingen en de afzonderlijke verklaringsfactoren (cohorten, leeftijdsgroepen en onderzoeksjaren) bestaan praktisch lineaire verbanden. Nationalisme en 'rechtsheid' nemen toe met de leeftijd en dalen in opeenvolgende onderzoeksjaren en cohorten. De steun voor democratische vrijheden en vrouwenemancipatie is juist kleiner op hogere leeftijd en groter in jongere onderzoeksjaren en cohorten. Combinaties van de factoren leveren geen echte verrassingen op en in ieder geval zijn geen bijzondere ontwikkelingen in de oudste leeftijdsgroepen of geboortearcohorten te signaleren. De ongestandaardiseerde scores van de cohorten tussen 1970 en 1985 blijken gemiddeld wel (veel) minder te veranderen dan die van de leeftijdsgroepen. Dat doet twijfel opkomen aan de lichte voorkeur die naar aanleiding van de Klecka-exercities is uitgesproken voor levenscyclusinterpretaties van verschillen. Er is onvoldoende evidentie voor een tegengestelde voorkeur, maar de analyse van de oorspronkelijke schaalscores versterkt wel de twijfel aan de zin van de doorgevoerde 'trendcorrectie' (zie noot 8). *De conclusie moet zijn, dat bij de vier onderzochte houdingen zowel levensfase- als generatie-effecten van beperkt belang zijn.* Een verdere analyse lijkt slechts zinvol vanuit expliciete en theoretisch gefundeerde verwachtingen omtrent de verschillende effecten op af-

zonderlijke sociale en politieke opvattingen en houdingen. (Cobben en Hage-naars 1977). Een dergelijk meerbelovend gebruik van cohortanalytische technieken ligt echter buiten het bestek van dit primair beschrijvende en verkennende artikel.

9. Samenvatting en discussie

In dit artikel is een poging gedaan sociaal en politieke denkbeelden van ouderen op beschrijvende en explorerende wijze in kaart te brengen. Achtergrond van deze exercitie is de vrij algemene constatering dat door de vergrijzing, het emancipatieproces onder ouderen, de politisering van de ouderenbonden, de in vergelijking tot vroeger verbeterde financiële positie en het gestegen opleidingsniveau van ouderen, de categorie ouderen een bevolkingsgroep gaat vormen die niet alleen in numerieke, maar vooral in maatschappelijke zin aan betekenis zal winnen. In dit licht van deze ontwikkelingen bezien is het interessant om opvattingen van ouderen over politiek en maatschappij te analyseren en met name de vraag of zich bepaalde veranderingen in deze opvattingen voordoen. Twee vraagstellingen stonden in dit artikel centraal: in welke mate verschillen ouderen thans qua sociale en politieke denkbeelden van andere leeftijdscategorieën en in welke mate zullen toekomstige ouderen qua sociale en politieke denkbeelden verschillen van ouderen thans?

Wat de *eerste* vraagstelling betreft geven de analyses aanleiding tot de conclusie dat in termen van saillante individuele waarden en maatschappelijke probleempercepties er weinig verschillen bestaan tussen bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden. Denkbeelden over huwelijk, gezin en alternatieve leefvormen laten zien dat bejaarden meer dan niet-bejaarden de zowel positieve als negatieve aspecten van het huwelijk benadrukken en minder geneigd zijn alternatieve leefvormen te accepteren. Opvattingen over arbeid, inkomen en sociale zekerheid vertonen een opmerkelijke overeenstemming tussen bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden. Wel kenmerken bejaarden zich door een groter arbeidsethos. Denkbeelden over welvaartsontwikkeling, oorlogsdreiging en bewapening demonstreren dat op onderdelen bejaarden wat meer pessimistisch zijn en meer belang hechten aan een sterke defensie. Een reeks van meer algemene sociale en politieke attitudeschalen brengen wat meer geprononceerde verschillen aan de oppervlakte tussen de drie onderscheiden leeftijdsgroepen. Deze schalen zijn opgenomen om waarden achter concrete opvattingen te peilen en kunnen verschillen preciezer in kaart brengen dan peilingen van losse opinies. De geregistreerde attitudeverschillen corresponderen redelijk met gangbare noties hierover. Zo blijken bejaarden zich in vergelijking tot niet-bejaarden meer te kenmerken door autoritaire en anomische denkbeelden, door politiek wantrouwen en conservatisme, minder steun te betuigen aan democra-

tisering, inspraak en vrouwenemancipatie. Voorts beschrijven bejaarden zichzelf als meer behoudend, traditioneel en antisocialistisch. Wel moet hierbij worden aangetekend dat bejaarden wat deze aspecten betreft weliswaar als groep afwijken van niet-bejaarden, maar zich tegelijkertijd kenmerken door een relatief hoge mate van heterogeniteit (vgl. Tielens 1986). Tot slot blijken er verschillen in politieke voorkeur tussen de groepen, maar longitudinale gegevens laten zien dat bejaarden zich niet in een politiek andere richting begeven dan de rest van de bevolking. Samenvattend is de conclusie voor de eerste vraagstelling derhalve dat er in termen van sociale en politieke opvattingen zowel treffende overeenkomsten als verschillen zijn tussen bejaarden en personen onder de 65 jaar. De verschillen komen in het algemeen overeen met vigerende maatschappelijke ideeën hierover, maar de bejaarden slaan geen politiek-maatschappelijke koers in die afwijkt van die van de rest van de bevolking. Zeker is het bereiken van de leeftijdsgrens van 65 jaar niet hét breukpunt waarvoor het veelal gehouden wordt.

De conclusie inzake de *tweede* vraagstelling moet zijn dat op basis van onze huidige kennis opvattingen van toekomstige ouderen niet of nauwelijks voorspelbaar zijn. Gezien de resultaten van de cohortanalyses en gezien het in de cross-sectionele analyses op onderdelen gedemonstreerde gebrek aan onderlinge overeenstemming tussen bejaarden, jong-bejaarden en niet-bejaarden is er weinig reden zich aan wilde speculaties te wagen over de 'ouderen van morgen'. Generatie-effecten overheersen in het algemeen niet en er zijn geen aanwijzingen gevonden voor specifieke ontwikkelingen onder de oudste cohorten of hoogste leeftijdsgroepen. Voor het tegenwoordig vaker uitgesproken vermoeden dat toekomstige ouderen wel eens totaal andere opvattingen, waarden en normen zouden kunnen aanhangen dan de ouderen van vandaag, hebben we geen aanwijzingen gevonden. De verwachting mag zijn dat ook in de toekomst de 'gemiddelde oudere' een slecht herkenbaar menstype is zonder ondubbelzinnig op vroege geboorte of late levensfase herleidbare verschillen van de rest van de bevolking (vgl. Stern 1977).

Aangezien de thematiek die in dit artikel aan de orde is gesteld zich beweegt op een relatief braakliggend terrein, heeft een pleidooi voor 'nader onderzoek' een minder obligaats karakter dan doorgaans het geval is. In het licht van onze bevindingen blijkt een nadere bestudering van houdingen en opvattingen van jong-bejaarden als tussengroep relevant. Ook Steven en Veelken (1985) zijn deze mening toegedaan. Zij stellen dat onder invloed van verslechterde economische omstandigheden een toenemend aantal jong-bejaarden uit het arbeidsproces verdrongen wordt, hetgeen gepaard gaat met tweeledige deprivatie. Enerzijds krijgen zij het negatieve stigma dat traditioneel wordt toegeschreven aan de bejaarden en anderzijds worden ze gemarginaliseerd door hun uitstoting uit het arbeidsproces. Kenmerkend van deze situatie is dat adequate rolpatronen

niet voorhanden zijn '... da weder die Rollen berufstätiger Erwachsener auf sie zutreffen, noch sie selbst sich zu den Alten zählen' (Steven en Veelken 1985, 783). Deze auteurs verwachten dat de 'junge Alten', 'Frührentner', 'Vorruheständler', 'Jungsenioren' of 'Präpensionäre' zich tot een herkenbare maatschappelijke groep ontwikkelen. Ook als dat niet gebeurt is van belang dat onze categorie jong-bejaarden getroffen wordt door arbeidsmarktontwikkelingen, die in ieder geval in de eerder gereleveerde uitstotingstheorie te weinig aandacht krijgen. Voorts zijn er aanwijzingen dat bejaarden als groep zeker niet homogener zijn dan andere leeftijdsgroepen. Dit onderstreept het belang van onderzoek onder verschillende subgroepen binnen de categorie van bejaarden. In aanmerking komende criteria zijn kenmerken van de leefsituatie van bejaarden (huishoudenssamenstelling, inkomenspositie, zorgbehoefte), alsmede de beschikking over hulpbronnen voor maatschappelijk en politiek engagement (onderwijs, arbeidsverleden, eerdere lidmaatschappen van maatschappelijke organisaties). In het verlengde hiervan zou onderzocht kunnen worden of zich binnen de bejaardencategorie specifieke emancipatoire voorhoedes laten traceren en zo ja, welke de individuele kenmerken zijn van hun participanten. Daarenboven is het interessant om bejaarden meer systematisch te vergelijken met andere maatschappelijk gedepriveerde groepen. Met name de groep van werklozen zou hiervoor in aanmerking komen, gelet op het gegeven dat zij zich evenals bejaarden kenmerken door uitstoting uit het arbeidsproces. De relatie tussen baanverlies en mogelijke veranderingen in sociaal-politieke opvattingen kan hierdoor wellicht beter in kaart worden gebracht. Anderzijds ligt de vergelijking voor de hand met andere bevolkingsgroepen die zich op grond van onveranderlijke persoonskenmerken (seks, etniciteit) in emancipatieprocessen bevinden (vgl. Verwey-Jonker 1983).

Meer in het algemeen is de opmerking gerechtvaardigd dat het voor de studie naar denkbelden en opvattingen van bejaarden onontbeerlijk is, dat in reguliere surveys meer expliciet aandacht wordt besteed aan specifieke ouderenvraagstukken zoals verplichte pensionering of flexibele uittreding uit het arbeidsproces, huisvestingswensen, verzorgingsproblemen en mogelijkheden van tijdsbesteding. Een eventuele emancipatiebeweging onder grote groepen ouderen zal zich waarschijnlijk juist rond deze vraagstukken manifesteren.

Met dank aan onze collega's Constant Kool en Joost Timmermans alsmede aan Frank Bovenkerk (RU Utrecht) voor hun commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

Noten

1. Vergelijk Braam, Coolen en Naafs, 1981. In de scenariostudie van de consequenties van de vergrijzing voor de volksgezondheid van de Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg (1985) wordt er zowel in het referentie-, groei- als inkrimpingsscenario van

uitgegaan dat dit emancipatieproces onder ouderen zich zal doorzetten en dat hun politieke invloed aan betekenis zal winnen. Het hogere opleidingsniveau van ouderen achten de onderzoekers hier mede debet aan. Ze veronderstellen dat dit resulteert in een hoger aspiratieniveau en grotere mondigheid van ouderen.

2. Wel is enig onderzoek verricht naar de sociale beoordeling van ouderen. De in oudere studies (Harasymiw, Horne en Lewis 1976; Tringo 1970) geconstateerde negatieve beeldvorming is blijkens meer recente studies aanmerkelijk minder geworden (Austin 1985; Nordby 1979; Tibbitts 1979). Schonfield (1982) is zelfs van mening dat de negatieve stereotypering van ouderen een sociale mythe is.

3. Zo stelt de recente beleidsnota 'Zorg voor ouderen' van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: 'Bij de vormgeving van een zorgbeleid van ouderen, kan niet worden uitgegaan van een uniform model. De ouderen kenmerken zich door diversiteit, verschillende leefstijlen en opvattingen' (min. WVC 1986: 2). Dit inzicht hoeft de formulering van specifieke ouderentrends natuurlijk niet uit te sluiten. Al blijft het opmerkelijk dat de opstellers van de hier aangehaalde nota hun accentuering van de heterogeniteit onmiddellijk laten volgen door de stellige uitspraak 'De ouderen van nu, en zeker van de toekomst zullen mondiger en kritischer zijn'.

4. Zie o.a. Middendorp 1979; SCP 1986: hst. 11 en Dekker en Ester 1986a. Het veldwerk voor 'Culturele veranderingen' is vanaf 1975 verricht door het NIPO en de banden met gegevens worden na enige tijd gedistribueerd door het Steinmetz Archief in Amsterdam.

5. De gegevens zoals samengevat in tabel 7 hebben betrekking op de periode 1975-1985, ofwel tot voor de laatste Tweede Kamer-verkiezingen van mei 1986. Zoals bekend toonde de verkiezingsuitslag een sterk verlies voor de VVD, een minder dan verwachte winst voor de PvdA en een sterke winst voor het CDA. We beschikken evenwel niet over gegevens die een nadere uitsplitsing van deze uitslag naar leeftijd mogelijk maakt. Om toch iets te kunnen zeggen over recente ontwikkelingen willen we hier de belangrijkste conclusie vermelden van een onderzoek dat gehouden is in opdracht van de Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen (ANBO 1986). Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de groep van ouderen tussen de 50 en 64 jaar en 65 jaar en ouder. Uit het onderzoek blijkt dat er nauwelijks verschillen tussen beide groepen zijn, hoewel jong-bejaarden een wat sterkere voorkeur voor de PvdA hebben, en dat ze niet afwijken van het landelijke patroon.

6. De items van deze drie nader onderzochte schalen zijn in telegramstijl geformuleerd de volgende: nationalisme: Nederland is beter land, onderwijs moet bijdragen aan vaderlandsliefde, eerbied voor vlag en volkslied, en eigen levenswijze bij internationale samenwerking behouden; democratische vrijheden: demonstreren, kritiek op koningshuis, staken, militaire dienst weigeren, gebouwen bezetten, schriftelijke meningsuiting, en mondelinge meningsuiting; en vrouwenemancipatie: vrouw geschikter voor opvoeding, leiding vrouw over man, goede opleiding meisjes, en vrijere opvoeding jongens.

7. De indeling maakt de constructie mogelijk van tabellen, waarin leeftijdsgroepen en cohorten tegelijkertijd door de tijd te volgen zijn, zogenaamde standaardcohorttabellen (Glenn 1977: 46 e.v.). Cohorten en leeftijdsgroepen vallen hier samen en het aantal jaren dat ze omvatten is gelijk aan het aantal jaren tussen de onderzoeken (ervan uitgaand dat iedereen op dezelfde dag jarig is en op eenzelfde dag daarna elk jaar geënquêteerd is).

8. Als gewerkt wordt met een standaardcohorttabel met percentages wordt de trend gecorrigeerd door uit te gaan van een voor alle onderscheiden categorieën gelijke verandering tussen twee jaren (Klecka 1971: 366). Hetzelfde gebeurt hier door standaardisatie van schaalscores per onderzoeksjaar. Cohorten en leeftijdsgroepen krijgen zo waarden die hun relatieve positie in elk jaar indiceren (als het gemiddeld aantal standaardafwijkingen

verschilt van het bevolkingsgemiddelde). Als deze standaardscore in opeenvolgende jaren gelijk is voor een cohort of leeftijdsgroep, dan heeft deze de trend van de totale bevolking gevolgd. Vergelijking van het gemiddelde van de absolute waarden van de verschillen tussen de standaardscores in opeenvolgende jaren van de cohorten en van de leeftijdsgroepen zou nu inzicht moeten geven in de stabiliteit van beide. Als de cohorten gemiddeld stabiel zijn, zijn cohorteffecten sterker dan leeftijdseffecten en moeten verklaringen voor verschillen tussen mensen vooral gezocht worden in generatiegebonden kenmerken en niet in kenmerken die gerelateerd zijn aan de levenscyclus. Een groot bezwaar tegen deze uitschakeling van de periode-effecten is echter dat ook verschillen tussen jaren ten gevolge van het optreden van nieuwe en het verdwijnen van oude cohorten verwijderd worden. Het kost geen moeite een standaardcohorttabel te construeren met uitsluitend cohorteffecten, waarbij het resultaat van analyse à la Klecka zal zijn, dat de leeftijdsgroep-effecten duidelijk overheersen. Zo'n voorbeeld is te vinden in een door de auteurs vervaardigde onderzoeksnotitie over cohortanalyse. Deze notitie – 'Verkenningen van het belang van levenscyclus en generatie voor de ontwikkeling van enkele sociale en politieke houdingen van ouderen in Nederland' – kan aangevraagd worden bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk.

9. De logische samenhang van de drie effecten – het geboortear van de respondent ('cohort') is het ondervragingsjaar ('periode') min de ouderdom in jaren van de respondent ('leeftijd') – leidt ertoe dat elk effect ook beschreven kan worden als een combinatie van de twee andere effecten (zie Glenn 1977: 11 e.v.; Hagenaars 1977: 50; en Cobben en Hagenaars 1977: 90).

Geraadpleegde literatuur

- Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen, ANBO-enquête-uitslag. Hebben ouderen genoeg kansen om zelfstandig te leven? *Samen op weg*, 1986, 1-3.
- Austin, D.R., Attitudes toward old age: A hierarchical study. *The Gerontologist*, 25 (1985), 431-434.
- Baum, M., en R.C. Baum, *Growing old: A societal perspective*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 1980.
- Becker, H.A., Generaties en sociale dynamiek (voorlopige versie). Paper gepresenteerd op het NSAV-congres Maatschappelijke beweging en tegenbeweging, Vrije Universiteit, Amsterdam 1986.
- Borne, H.W. van den, en J.J. Haaijman, *Gerontologie: Inventarisatie van onderzoek in Nederland 1977*, Nederlands Instituut voor Gerontologie, Nijmegen 1978.
- Braam, G.P.A., J.A.I. Coolen en J. Naafs, *Ouderen in Nederland; sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en -beleid*, Samsom, Alphen aan den Rijn 1981.
- Braam, G.P.A., J.A.I. Coolen en J. Naafs, Bejaardensociologie naast of vanuit de algemene sociologie? *Mens en Maatschappij* 58 (1983), 78-80.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Statistisch Bulletin*, no. 51 1984, CBS, 's-Gravenhage.
- Cobben, N.P. en J.A.P. Hagenaars, Enkele analysetechnieken voor het bepalen van de effecten van leeftijd, cohort en periode, *Sociale Wetenschappen*, 20 (1977), 65-101.
- Dekker, P. en P. Ester, Sociale klasse en autoritarisme: Sterke leiders, zwakke verbanden, *Acta Politica* (1986a), 21/1, 3-37.
- Dekker, P. en P. Ester, Social and political attitudes of Dutch youth: Young rebels, trend setters or law-abiding citizens? (under editorial review) 1986b.

- Deth, J. van, Leeftijd en emancipatie: de ontwikkeling van politieke interesse in Nederland, *Acta Politica*, 18/4 (1983), 469-487.
- Downs, A., Up and down with ecology, The 'issue-attention cycle', *The Public Interest*, 28 (1972), 38-50.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller (red.), In het spoor van de kiezer; aspecten van 10 jaar kiezersgedrag, *Acta Politica*, 19/3, 1983.
- Elsinga, E., *Politieke participatie in Nederland*, CT-Press (dissertatie TH Twente), Amsterdam 1985.
- Glenn, N.D., *Cohort analysis*, Sage, Beverly Hills/Londen 1977.
- Hagenaars, J.A.P., Leeftijd, cohort en periode: een algemeen model voor de analyse van sociale veranderingen, *Sociale Wetenschappen*, 20 (1977), 32-64.
- Harasymiw, S.J., M.D. Horne en S.C. Lewis, A longitudinal study of disability group acceptance, *Rehabilitation Literature*, 37 (1976), 98-102.
- Klecka, W.R., Applying political generations to the study of political behavior: a cohort analysis, *Public Opinion Quarterly*, 35 (1971), 358-373.
- Knipscheer, C.P.M. (red.), *Sociologie van het ouder worden sinds 1970: Onderzoek en beleid*, Nederlandse Vereniging voor Gerontologie en Nederlands Instituut voor Gerontologie, Krimpen aan den IJssel/Nijmegen 1985.
- Knipscheer, C.P.M., Naar een raamwerk voor een sociologie van het ouder worden en de ouderdom. In: C.P.M. Knipscheer (red.), *Sociologie van het ouder worden sinds 1970: Onderzoek en beleid*, 1985, p. 30-68.
- Lakatos, P.A.M. en R.M. van Kralingen, *Naar 1990; Een kwestie van tijd en geld*, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1985.
- Mannheim, K., Das Problem der Generationen. Kölner Vierteljahresheft für Soziologie, 7 (1928/29), 154-184 en 309-330.
- Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Boom, Meppel en Amsterdam 1979.
- Naafs, J., Aanzetten tot een bejaardensociologie. Een terreinverkenning naar aanleiding van verschenen literatuur, *Sociologische Gids*, 28 (1981), 445-458.
- Nederlandse Federatie voor Bejaardenbeleid (NFB), De ouderenbeweging, *Leeftijd specifiek* 4, NFB, 's-Gravenhage 1984.
- Nordby, N.A., *Acceptance of selected disabilities by university students*, Indiana University, Bloomington, 1979.
- Plum, W., Cohortanalyse von Umfragedaten, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34 (1982), 509-532.
- Pommer, E. en C. Wiebrens, *Kosten en financiering van bejaardenvoorzieningen 1981-1991*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1984.
- Poon, L.W. (red.), *Aging in the 1980s; Psychological issues*, American Psychological Association, Washington, DC 1980.
- Santvoort, M.M. van, *Onderzoek onderzocht, Deel II: Analyse, evaluatie en perspectief van het sociaal-gerontologisch onderzoek in Nederland naar aanleiding van het Register van sociaal-gerontologisch onderzoek, Deel III*, Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1982.
- Schonfield, D., Who is stereotyping whom and why? *The Gerontologist*, 22 (1982), 267-272.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1984a.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Collectieve uitgaven en demografische ontwikkeling, 1970-2030*, SCP, Rijswijk 1984b.

- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1986.
- Stern, *Das Leben im Alter: Kommunikations- und Konsumverhalten*. Een studie van Gruener und Jahr AG & Co in opdracht van het weekblad *Der Stern* 1977.
- Steven, E., en L. Veelken, Aspekte einer Sozial- und Lebenslageanalyse der Alterskohorte 'Junge Alte'. In: H.W. Franz (red.), 22. *Deutscher Soziologentag 1984*, 782-785, Westdeutscher Verlag, Opladen 1985.
- Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg, *Ouder worden in de toekomst; scenario's over gezondheid en vergrijzing 1984-2000*, Uitgeverij van Arkel, Utrecht 1985.
- Thomassen, J.J.A., F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga, *De verstomde revolutie: politieke opvattingen van Nederlandse burgers in de jaren zestig*, Samsom, Alphen aan den Rijn 1983.
- Tibbits, C., Can we invalidate negative stereotypes in aging? *The Gerontologist* 19 (1979), 10-20.
- Tielens, G., 'De Michelinkaarten van de tweede levenshelft deugen niet'; interview in *Marge* 10/6, (1986), 240-241.
- Tringo, J.L., The hierarchy of preference toward disability groups. *Journal of Special Education* 4 (1970), 295-306.
- Turksma, L., Bejaardensociologie: Een terugblik en een momentopname. *Mens en Maatschappij*, 56 (1981), 398-416.
- Verwey-Jonker, H., Pleidooi voor een volwassen geronto-sociologie. *Nederlands Tijdschrift voor Gerontologie* 9 (1978), 191-196.
- Verwey-Jonker, H., *Emancipatiebewegingen in Nederland*, Van Lochem Slaterus, Deventer 1983.
- Weisbeek, J., *Vergrijzing, ontgroening en collectieve uitgaven*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1985.
- Wippler, R., Theorieën in de sociologie. In: L. Rademaker (red.), *Sociologische Encyclopedie*, Deel III, 1978.
- World Health Organization (WHO), Regional Office For Europe, *The elderly in eleven countries: a sociomedical survey*, WHO, Copenhagen 1983.
- Zanden, G.H. van der, Survey-onderzoek: Bij ouderen anders? In: Proceedings Gerontologisch symposium *Ouder worden nu*, Amsterdam 1984, 105-110.
- Zanden, G.H. van der, Een overzicht van de sociologie van het ouder worden in de jaren zeventig. In: C.M.P. Knipscheer (red.), *Sociologie van het ouder worden sinds 1970: Onderzoek en beleid* 1985, 10-29.

Erratum

In het artikel 'Sociale en politieke denkbeelden van ouderen' van P. Dekker en. P. Ester, *Sociologische Gids* 1987/1, is in tabel 3 op p. 12 een storende fout geslopen.

In plaats van:

Samenwonen van een homoseksueel of

lesbisch paar	(1985)	86	79	(83)
---------------	--------	----	----	------

Als alleenstaande wonen	(1985)	31	46	(60)
-------------------------	--------	----	----	------

leze men:

Samenwonen van een homoseksueel of

lesbisch paar	(1985)	31	46	60
---------------	--------	----	----	----

Als alleenstaande wonen	(1985)	86	79	(83)
-------------------------	--------	----	----	------